

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ВИДІВ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЯК СКЛАДОВОЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

THEORETICAL OVERVIEW OF TYPES OF NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION AS A COMPONENT OF THE EDUCATIONAL PROCESS

УДК 37.015.31:17.022.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/47.28>

Будак В.Д.,
докт. тех. наук, професор,
дійсний член (академік) Національної
Академії педагогічних наук України,
Ректор
Миколаївського національного
університету імені В.О. Сухомлинського

Грищенко С.В.,
докт. пед. наук, професор,
професор кафедри соціальної роботи
та освітніх і педагогічних наук
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка

Лощенкова І.Ф.,
докт. філософії в галузі освіти,
канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Миколаївського національного
університету імені В.О. Сухомлинського,

Олексюк О.Є.,
докт. філософії в галузі освіти,
канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології
та інклюзивної освіти
Миколаївського національного
університету імені В.О. Сухомлинського

В Україні визначено пріоритетні завдання національно-патріотичного виховання здобувачів освіти – любов до Батьківщини та усвідомлення свого громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей.

Патріотизм являє собою своєрідний фундамент суспільного й державного устрою, ідеологічну опору його життєздатності, одну з основних умов ефективного функціонування всієї системи соціальних і державних інститутів. Він виражає ставлення особистості до своєї Батьківщини й характеризує вищий рівень її розвитку в процесі діяльності на благо Батьківщини. В основі національно-патріотичного виховання лежить формування національної свідомості та самосвідомості. Національна свідомість – основа патріотичного виховання, це глибоке усвідомлення своєї етнічної належності та своєрідності історичної долі, невід'ємний атрибут кожної нації. Українські вчені стверджують, що виховання завжди має бути національним.

Мета статті – проаналізувати національно-патріотичне виховання як складову освітнього процесу закладів загальної середньої освіти.

Висновки. 1. Національно-патріотичне виховання має усвідомлюватися учнями закладів загальної середньої освіти. 2. Національно-патріотичне виховання є складовою освітнього процесу закладів загальної середньої освіти. 3. Пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до свого народу, Батьківщини, держави, нації. 4. Патріотизм – поєднання духовності, громадянської та соціальної активності особистості, яка усвідомлює свою єдність з державою. 5. В основі української системи національно-патріотичного виховання лежить ідея об'єднання різних народів, національних та етнічних груп, які проживають на території України, довкола ідеї державності, громадянства.

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, здобувачі освіти, заклади загальної середньої освіти, освітній процес, патріотизм.

Ukraine has identified the priority tasks of national-patriotic education of students – love for the Motherland and awareness of their civic duty on the basis of national and universal spiritual values.

Patriotism is an intrinsic foundation of the social and state system, an ideological pillar of its viability, and one of the basic conditions for the effective functioning of the entire system of social and state institutions. It expresses a person's attitude to his or her Motherland and characterizes the high level of their development in the process of acting for the benefit of Motherland. The basis of national-patriotic education is the formation of national conscience and self-conscience. National competence is the basis of patriotic education, profound awareness of one's ethnic belonging and historical duty, an indispensable attribute of each nation. Ukrainian scientists assert that education must always be national.

The purpose of this article is to analyze national-patriotic education as a component of the educational process in secondary educational institutions.

Conclusions. 1. National-patriotic education must be taught to students of secondary general education institutions. 2. National-patriotic education is a part of the educational process of secondary general education institutions. 3. The priority of national-patriotic education is shaping a person's attitude of value towards his or her people, Motherland, state, and nation. Patriotism is the combination of spirituality, civic and social activity of a person who recognizes its identity with the state. 5. The basis of the Ukrainian system of national-patriotic education is the idea of unification of different peoples, national and ethnic groups living on the territory of Ukraine, before the idea of statehood, citizenship.

Key words: national-patriotic education, education students, general secondary education institutions, educational process, patriotism.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

На сучасному етапі становлення й розвитку Української держави проблема національно-патріотичного виховання учнів закладів загальної середньої освіти набуває дедалі більшої актуальності. Вітчизняні науковці вважають, що це сприяє повноцінному формуванню й розвитку здобувачів середньої освіти як особистостей і патріотів своєї країни. Сучасні вітчизняні вчені, що досліджують цю проблему вважають за необхідне враховувати, той факт, що Україна має величну культуру та історію, які виступають потужним джерелом і міцним підґрунтям національно-патріотичного виховання учнівської молоді.

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Національно-патріотичному вихованню особистості присвячено наукові розвідки вітчизняних вчених. Концептуальні аспекти національно-патріотичного виховання висвітлено в наукових розвідках І. Беха [1; 2; 3]. Деякі складові патріотичного виховання особистості знайшли своє відображення в працях педагогів: формування національної самосвідомості – М. Тимчик, Л. Терещенко, Т. Кесьян; психолого-педагогічний і народознавчий аспекти – П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька [7; 17; 18].

В. Сухомлинський в своїх працях доводив необхідність прищеплювати молоді високі почуття

вірності й відданості Батьківщині, пошани до її трудівників [15; 16].

У сучасній педагогічній науці окремі аспекти патріотичного виховання досліджено в працях сучасних вітчизняних науковців: В. Будака, О. Виноградової, Н. Волошиної, І. Карпунь, Т. Коломоєць, В. Костюк, О. Олексюк, Л. Писарєвої, Т. Філімонової, В. Шинкаренко, Г. Чорної [5; 9; 10; 13; 14; 21; 22].

Зарубіжним дослідником Д. Бруксом схарактеризовано передумови патріотизму у виховному процесі [4].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Натепер недостатньо вивчено аспект національно-патріотичного виховання учнівської молоді в період військової агресії Росії проти України.

Мета статті – проаналізувати національно-патріотичне виховання як складову освітнього процесу закладів загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. Видатний український педагог Василь Олександрович Сухомлинський у своїй книзі «Щоб у серці жила Батьківщина» (1965) на конкретних прикладах з життя Павлівської школи зміг показати, «як виховувати в учнів почуття патріотизму, відданості, любові до рідного краю» [15; 16]. Обсяг видання невеликий. Всього 80 сторінок. Але назви розділів видання безпосередньо можна віднести до сучасного національно-патріотичного виховання – «Рідна природа, рідне село», «Слово рідної мови», «Рідна мати», «Наша подорож по Батьківщині», «Вшанування пам'яті героїв людства», «Життя і боротьба великих патріотів – взірець для дитини», «Патріотичні діла». Можна стверджувати, що назви розділів роботи В. Сухомлинського є своєрідним путівником процесу національно-патріотичного виховання здобувачів загальної середньої освіти сучасної України. Особливо важливо це в період російсько-української війни. В наш час необхідно намагатися «відійти від стандартних шаблонів» [16, с. 58]. В багатьох своїх працях В. Сухомлинський наголошує на великому виховному значенні подорожей по країні. Він стверджував, що дитина, побачивши на власні очі свою Батьківщину, свій рідний край, людей, їхню творчу працю, буде любити її та пишатися всім тим, що в ній знаходиться. Праці видатного педагога В. Сухомлинського доводять необхідність виховання в дітей як дошкільного, так й шкільного віку почуття любові до Батьківщини. Він вважав за потрібне починати розвивати патріотизм у дітей «з любові до рідного села, рідної матері і рідної мови, до героїчного минулого нашого народу, його воєнних і трудових традицій» [15]. Важливим вважав це робити «на живих прикладах, узятих із життя школи, села, родини. Тут і казка про боротьбу добра і зла, яку малюки почули під час перебування на лоні

природи, і розповідь учителя про ратний подвиг воїна під час визволення рідного села, і пошуки місць поховання патріотів» [16, с. 59].

Погоджуємося з твердженням видатного вітчизняного педагога, вченого В. Сухомлинського, що національне виховання – це «заздалегідь передбачена виховна робота: багатогранні моральні, трудові, творчі, цивільно-політичні взаємини у колективі, спеціально створені у тому, щоб виховувати; слово вихователя; передача молодого покоління цінностей, створених, здобутих, завойованих старшими поколіннями. Це все те, що планується, передбачається вихователем» [15, с. 9]. Але є й інше, не менш важливе джерело виховання. У дитинстві воно відіграє виняткову роль. «Це складні стосунки, які оточують дитину. Вони для нього є середовищем, яке дає наочні уроки, що розкривають зміст моральних понять. Ці відносини ніким не вважаються як спеціальний спосіб виховання; але що менше думають про них дорослі як про силу, що впливає на духовний світ дитини, то більше вона, ця сила, виховує. Тут ще раз слід підкреслити слово «відносини»» [15, с. 9]. Оскільки дитина бачить і добре і погане.

Для нашого дослідження також важливою є думка вітчизняної вченої Т. Філімонової, що принцип гуманізму є основою виховної концепції створеної В. Сухомлинським педагогічної системи. Його педагогічна система, побудована на психологічній основі, передбачала врахування індивідуальних особливостей дитини, її здібностей, інтересів, що особливо важливо пам'ятати в процесі національно-патріотичного виховання [16, с. 58; 20].

Нормативно-правові документи в галузі освіти України визначають пріоритетні завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення свого громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей. В них утверджуються якості громадянина – патріота України. Для нашого дослідження важливо розглянути деякі аспекти Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді.

У Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді «національно-патріотичне виховання» визначається як «комплексна система і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування

ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації» [12, с. 4].

Зауважимо, що громадянські думки, громадянські переконання, праця – це і є та сфера духовного життя у роки учні дорожили найвищими цінностями – святинями українського народу. Саме тому, за твердженням видатного українського педагога В. Сухомлинського «громадянське життя у роки навчання в освітніх закладах – це важливий розділ національно-патріотичної роботи. Надзвичайно тонким інструментом національно-патріотичного виховання є похвала за добрий вчинок, заохочення добра, залучення до поведінки, яка своєю сутністю висловлює людське благородство» [15, с. 11].

В. Сухомлинський вважав, що «громадянська стійкість, мужність, наполегливість, які ми, педагоги, покликані виховувати в людині з перших кроків її самостійного життя, значною мірою залежать від того, як розвиваються і міцніють вольові сили дитини, як людина виражає себе в самостійних вчинках у роки дитинства та підлітків – у вчинках, які утверджують моральну гідність та вольову незалежність. Повага до особи вихованця законірно веде до розширення сфери особистого, інтимного, недоторканного» [15, с. 16].

Провідна роль у системі видатного педагога В. Сухомлинського відводилась «вихованню громадянськості, любові до рідної землі, відданості Батьківщині, поваги до Матері й Батька, культури взаємин з людьми й природою, ставлення дитини до самої себе». Провідні ідеї В. Сухомлинського широко використовуються в практиці закладів загальної середньої освіти України, у розробленні нових програм і моделей розвитку національної освіти. Що особливо важливо в період війни [20, с. 58].

На думку В. Сухомлинського, важливо, що «в нашому суспільстві поняття добро має глибокий та багатогранний зміст: активна діяльність, спрямована на утвердження ідеалів, самовіддану працю в ім'я народу, зміцнення могутності, утвердження честі та слави Вітчизни, працьовитість, любов до людей, чесність, правдивість, скромність, непримиренність до зла у всіх його проявах та особливо до ворогів Батьківщини» [15, с. 11]. Що особливо важливо у період військової агресії Росії стосовно нашої держави. Вищим двигуном людської поведінки є переконаність у тому, що людина має почуття добра і зла, «то органічне почуття, яке стало особистою совістю, особистою точкою зору» [15, с. 11].

Натепер національно-патріотичне виховання потребує детального вивчення та оновлення. Маємо зауважити, що йде процес деякого зниження уваги до національно-патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти. Погоджуємося з твердженням вітчизняного науковця

М. Тимчика, що основними «причинами зниження уваги до патріотичного виховання є багаторічне використання в закладах загальної середньої освіти змісту й методів патріотичного виховання, які не відповідають віковим і психологічним особливостям школярів. Патріотичні почуття не повинні бути споглядальними, обмежуватися пасивними реакціями милування й уподобання» [18, с. 2–3]. Проте, існує й інша думка вітчизняних дослідників (П. Ігнатенко, В. Поплужного, Н. Косаревої, Л. Крицької), що національно-патріотичне виховання має будуватися на національній ідеї, «воно спрямовується на виконання надзавдання – піднести Україну до рівня високо розвинутих світових держав, що вимагає активної творчості всього українського народу. У нинішніх умовах емоційне начало патріотизму виявляється, насамперед, у мужності, рішучості, готовності українських громадян відстоювати незалежність своєї молоді держави всіма можливими засобами навіть міліарними» [7, с. 45].

На очах дитини проходить життя роду людського, вона по крихітці відбивається в його пам'яті, часом обминаючи свідомість, немов проскакуючи в схованки пам'яті поза увагою. Життя відбивається у свідомості, а й у підсвідомості. Пам'ять працює автоматично, інформація з навколишнього світу проникає більше у підсвідомість, ніж у свідомість. Там вона не нагромаджується безладно, ні, вона групується, систематизується, даючи про себе знати людськими громадськими інстинктами [15, с. 10]. Чим більше у свідомості та підсвідомості дитини відбивається інформації, яка, по суті, суперечить повчанням педагога, тим слабкішим, безсилішим стає розум як головний страж людської поведінки, володар вчинків. Чим різкіший дисонанс між передбаченими, розрахованими способами виховання та способами ненавмисними, які являють собою середовище для формування суспільних інстинктів людини, тим важче виховувати, тим важче формувати те, що в практиці називається голосом совісті. Виховний процес неможливий без постійного накопичення в підсвідомості інформації, що містить у собі благородну поведінку людини: любов до людини, прагнення до взаємодопомоги, огиду і непримиренність до насильства над людиною, обов'язок перед колективом і суспільством, нетерпимість до ледарства, лінощі, дармоїдство до старих та слабких, співчуття. Совість підпорядковується свідомості, розуму – «царю в голові», як свідчить народна мудрість [15, с. 10].

Маємо констатувати, що на сучасному етапі недостатньо розроблено методичні основи національно-патріотичного виховання старших підлітків в закладах загальної середньої освіти, а існує потреба оптимізувати національно-патріотичне виховання здобувачів середньої освіти 7–9 класів

зкладах загальної середньої освіти у процесі фізкультурно-масової роботи, потребує також оновлення недостатньою розроблений зміст, форми і методи реалізації цієї роботи в закладах освіти України.

Зауважимо, що в основі національно-патріотичного виховання лежить патріотизм та національна ідея. Погоджуємося з твердженням вітчизняної вченої Н. Волошиної, яка розглядає патріотизм як «шанування місця свого народження, і місця постійного мешкання (малої Батьківщини), і своєї країни, (Батьківщини у широкому розумінні цього слова), любов і турботу про них. Це почуття виникає і розвивається, все більш соціалізуючись і збагачуючись, у процесі духовно-естетичного розвитку» [10, с. 72–75].

Більшість вітчизняних педагогів вважають, що патріот України має знати, що основою національно-патріотичного виховання, національної зрілості є ідея Батьківщини. Національно-патріотична вихованість, духовне благородство учнів шкіл у роки навчання досягаються тим, що вони бачать світ через свій обов'язок перед Батьківщиною; найдорожчою для нього святинєю є честь, слава, могутність та незалежність Батьківщини. Те, що входить у сферу повсякденної поведінки (ставлення до людей, допомога слабкому, працьовитість, скромність) визначається ставленням людини до святинь народу» [15, с. 11].

Важливою для нашого дослідження є наукові розвідки Н. Волошиної, де вона визначає, що «патріотизм – це чинник і засіб організації та самоорганізації людського суспільства» [11, с. 127].

В дисертаційному дослідженні вітчизняний науковець Н. Волошина (2010) пропонує таке визначення патріотизму. «Патріотизм – це одна з найбільш значимих, незмінних цінностей, що властива всім сферам життя суспільства й держави, яка виражає ставлення особистості до своєї Батьківщини й характеризує вищий рівень її розвитку в процесі діяльності на благо Батьківщини. Він являє собою своєрідний фундамент суспільного й державного устрою, ідеологічну опору його життєздатності, одну з основних умов ефективного функціонування всієї системи соціальних і державних інститутів» [9, с. 12].

Вітчизняні вчені дотримуються думки, що одним із головних напрямів здійснення національно-патріотичного виховання є формування національної свідомості та самосвідомості. «Національна свідомість – основа патріотичного виховання, це глибинне усвідомлення своєї етнічної належності та своєрідності історичної долі, невід'ємний атрибут кожної нації. Вона свідчить про зрілість народу як самочинного суб'єкта історичного процесу, є показником морального здоров'я, духовних та інтелектуального потенціалу особистості» [19, с. 12–14].

Видатний український вчений, педагог О. Вишневецький стверджує, що «виховання завжди має бути національним» [8, с. 257]. Вчений також вважає, що «зусилля, спрямовані на розвиток національного самоусвідомлення української дитини, плекання в ній етнічних прагнень, певні спеціальні заходи, зорієнтовані на такі дещо вужчі, але важливі для нації цілі» [8, с. 258]. Вченим доведено, що в нашій країні існує національно-етнічне виховання. Він вважає, що ним є «виховні зусилля, спрямовані на відродження природо-відповідного національного самоусвідомлення української дитини» [8, с. 258]. Вітчизняні науковці Л. Терещенко, Т. Кесьян виокремлюють два рівні національної самосвідомості: 1) низький (досить часто підсвідомий) – емоційно відчужене співпереживання власної єдності з іншими представниками етнічної спільноти (етнічна ідентичність); 2) високий – раціональне, глибоке усвідомлення національної належності (національна ідентичність) [17].

Для національно-патріотичного виховання в закладах загальної середньої освіти, особливо у 7–9 класах важливо навчити здобувачів освіти розрізняти поняття нація та національна ідея. В основі цього процесу можна використовувати наукові розвідки відомого українського педагога Г. Ващенка. На його думку «нацією вважають єдність поколінь людей – сучасних, минулих і майбутніх. Націю творить спільність походження (крові), території, мови, культури, традицій» [6, с. 97]. Г. Ващенко констатував, що нація має свої «особливості – фізичні, психічні, свої здібності та нахили, вдачу та призначення на землі» [6, с. 97].

Нами також розглянуто сутність української національної ідеї. Вона має утверджуватися в свідомості здобувачів освіти, починаючи з початкової школи з допомогою культури, ідеології, освітніх закладів та закладів позашкільної освіти.

Висновки. 1. Національно-патріотичне виховання має усвідомлюватися учнями закладів загальної середньої освіти. 2. Національно-патріотичне виховання є складовою освітнього процесу закладів загальної середньої освіти. 3. Пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до свого народу, Батьківщини, держави, нації. 4. Патріотизм – поєднання духовності, громадянської та соціальної активності особистості, яка усвідомлює свою єдність з державою. 5. В основі української системи національно-патріотичного виховання лежить ідея об'єднання різних народів, національних та етнічних груп, які проживають на території України, довкола ідеї державності, громадянства.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у вивченні психолого-педагогічних

основ національно-патріотичного виховання старшокласників в умовах дистанційного навчання в період російсько-української війни.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бех І. Д. Гуманістична модель виховання. Методист. 2014. № 6 (30). С. 60–66.
2. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Методист. 2014. № 11 (35). С. 11–25.
3. Бех І. Д. Патріотизм як цінність. 7 наукових позицій у національно-патріотичному вихованні. *Управління освітою*. 2018. № 6. С. 7–12.
4. Брукс Девід. ДНК особистості. Київ: Наш формат, 2017. 376 с.
5. Budak V., Oleksiuk O. Contemporary methodological approaches to the process of forming a personality of leader-patriot in the university educational environment. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Педагогічні науки: збірник наук. праць. Миколаїв, 2019. № 2(65). С. 40–47.
6. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 191 с.
7. Виховання громадянина: Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: навчально-методичний посібник. / П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. І. Косарева, Л. В. Крицька. Київ: Інститут змісту і методів навчання, 1997. 252 с.
8. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навчальний посібник. *Видання третє, доопрацьоване і доповнене*. Київ: Знання, 2008. 566 с.
9. Волошина Н. М. Соціально-філософський вимір патріотизму сучасного українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії». Київ, 2010. 20 с.
10. Волошина Н. Філософські погляди на сутність патріотизму як інформаційно-психологічну складову інформаційної безпеки. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2009. № 1 (4). С. 72–75.
11. Волошина Н., Пампуха І. Порівняльний аналіз понять «патріотизм» і «націоналізм» в Україні. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка*. 2015. № 4. С. 122–129.
12. Додаток до Наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. С. 4.
13. Коломієць Т. Організація патріотичного виховання в закладах освіти за сучасних умов. *Виховна робота в школі*. 2018. № 10. С. 2–7.
14. Костюк В. І., Карпунь І. Н. Національно-громадянське виховання студентської молоді: навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. Львів: Новий Світ-2000, 2018. 268 с.
15. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина. Москва: Молодая гвардия, 1971. 336 с.
16. Сухомлинський В. О. Щоб у серці жила Батьківщина. Київ: «Знання», 1965. 80 с.
17. Терещенко Л. А., Кесьян Т. Формування патріотичної свідомості учнівської молоді. *Вісник педагогіки і психології*. Вип. 18. Київ, 2015. URL: <http://www.psyh.kiev.ua> (дата звернення 01.05.2022).
18. Тимчик М. В. Патріотичне виховання старших підлітків у процесі фізкультурно-масової роботи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата пед. наук: спеціальність 13.00.07 – Теорія і методика виховання. Київ, 2012. 20 с.
19. Философский словарь. / Под ред. И. Т. Фролова. Москва: Политиздат, 1986. С. 358.
20. Філімонова Т. В. В.О. Сухомлинський: щоб у серці жила Батьківщина. *Українські педагоги про національно-патріотичне виховання: зб. матеріалів Всеукр. наук.–практ. семінару / ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського [та ін.]. Редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.), Зозуля С. М., Філімонова Т. В.* Київ: ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського, 2016. С. 58–60.
21. Чорна Г. В. Українознавчі знання як педагогічний чинник виховання національних ціннісних орієнтацій студентів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка: збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 24. Т. 1. С. 122–129.
22. Шинкаренко В., Виноградова О., Писарева Л. Сутність понятійного апарату патріотичного виховання особистості. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія: Педагогічні науки: збірник наукових праць. Миколаїв, 2019. № 2(65). С. 358–361.